

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФІЇ СПІЛКУВАННЯ

□ ЛОЗОВОЙ В.О. (Харків, Україна)

ЮРИДИЧНА ЕТИКА ЯК ОДИН ІЗ ОРІЄНТИРІВ КОНСТРУКТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ У ПРАВОВОМУ ПРОСТОРИ

АНОТАЦІЯ

Розглянуто взаємозв'язок між нормами юридичної етики і правилами поведінки, прийнятими середовищем правників, з одного боку, та реальною поведінкою окремих його представників – з іншого. Показано необхідність пріоритету моральнісних норм як в поведінці, так і у практиці спілкування у правовому просторі.

Ключові слова: *норми моралі, юридична етика, спілкування, культура, право.*

АННОТАЦИЯ

Рассмотрена взаимосвязь между нормами юридической этики и правилами поведения, принятыми в среде юристов, с одной стороны, и реальным поведением отдельных ее представителей – с другой. Показана необходимость приоритета нравственных норм в поведении и в практике общения в правовом пространстве.

Ключевые слова: *нормы морали, юридическая этика, общение, культура, право*

SUMMARY

The relationship between the norms of legal ethics and the rules of behavior adopted among lawyers, on the one hand, and the actual behavior of its individual representatives, on the other, is considered. The necessity of the priority of moral norms in behavior and in the practice of communication in the legal space is shown.

Keywords: *morality, legal ethics, communication, culture, law.*

Як відомо, пізнання, спілкування і праця є основними видами людської діяльності. Життя людини безпосередньо пов'язано із спілкуванням, сфера якого є тим фокусом, де поєднуються як вічні, так і щохвилинні людські проблеми. Залежно від обставин і загальної культури суб'єктів спілкування може бути комфортним, компліментарним, конструктивним чи деструктивним, моральним або аморальним в залежності від їх ціннісних орієнтацій, інтересів, настанов.

У колективній монографії «Філософія общения» (2011 р.) узагальнено досвід дослідження спілкування і привернута увага до особливостей й проблем міжособистісного спілкування в умовах глобалізації світу та переходу людства до інформаційної (постіндустріальної) цивілізації, проаналізовано спілкування у

сфері педагогічній, медичній, діловій, зокрема управлінській. Автори пишуть, що «соціально-філософське розуміння спілкування як об'єкта виходить з того, що воно виступає одним з істотних індикаторів рівня соціальної культури» [6, с. 37].

У 2016 р. вийшли монографії В.І. Жили, С.О. Заветного і О.С. Пономарьова «Культура педагогічного спілкування» та С.М. Пазиніча і В.І. Ковтуна «Філософія художнього спілкування», де показано дієвий вплив філософії відповідно на освітню практику і образотворче мистецтво, своєрідність художнього спілкування як мотиватора пошуків і діяльності у мистецькій творчості та взагалі у життєдіяльності людини й, зокрема, педагогів та викладачів вищої художньої школи. Питання і проблеми спілкування у сфері юридичної практики ставляться

і обговорюються у працях з юридичної етики, але вони ще не стали об'єктом спеціального філософського аналізу.

Прийняті професійним середовищем правила поведінки, спілкування опрацьовані на основі накопиченого досвіду. На жаль, стандарти порядної поведінки і спілкування, що базуються на принципах гуманізму, лояльності нерідко витісняються нездоровою конкуренцією, конфліктами егоїстичних інтересів, комунікативними протиріччями (користь, неповага, помста) тощо.

Люди, що свідомо обирають професію, об'єктом якої є людина, мають орієнтуватися на здатність до комфортного, компліментарного, морального, конструктивного спілкування, формувати у себе відповідні комунікативні здібності до такого спілкування. Це особливо стосується таких професій як лікар, педагог, юрист, соціальний працівник, дипломат тощо. Одним із шляхів формування професійної компетентності компліментарного спілкування (тобто комунікативних здібностей) виступають кодекси професійної етики відповідних професій та напрацювання з узагальнення досвіду діяльності професійних спільнот. Так, першим Кодексом для лікарів була «Клятва Гіппократа», у якій подавались моральні заповіді давньогрецького лікаря Гіппократа, де узагальнено багатий досвід його практики лікування.

Ознаками компліментарного, конструктивного спілкування індивідів, виступають толерантність, діалогізм в інтелектуальній взаємодії, моральна рівноправність, довіра, повага до особистої позиції (точки зору) опонента, компроміс при виробленні рішень і консенсус при їх прийнятті, чесне виконання досягнутих домовленостей.

Диференціація суспільства, суспільний розподіл праці, спеціалізація, становлення і розвиток нових професій стимулюють зростання значущості професійної моралі. Незважаючи на її регулятивний вплив на поведінку і професійну діяльність виконавців різних професій, питанням професійної моралі досі не надається достатньої уваги. До професій, об'єктом діяльності яких є людина, завжди висувались і висувуються підвищені моральні вимоги, їм властиві найбільш високі стандарти поведінки.

Будь-яка праця стає фактором виховання лише за умов, коли у її основі лежить вели-

ка моральна мета. У протилежному випадку праця може бути виснажливим і отупляючим тягарем. Професійна зрілість учасників, наприклад, правосуддя, зокрема суддів, не може характеризуватися лише певною сумою правових знань, вмінь, навичок, вона включає відповідний рівень морального розвитку особистості, володіння нею моральними вимогами до професії судді. Йдеться про наявність переконань у справедливості і необхідність дотримання за будь-яких умов приписів моралі. У протилежному випадку є небезпека розриву між знаннями і вчинками, тобто поява подвійної моралі – показної і справжньої, що властиво для окремих носіїв судової влади в Україні. Справедливість для сторін, які сперечаються у суді, має визначатися незалежно від їх статусу, національності, статі чи релігійного віросповідання, щоб не ранили морального почуття як учасників, так і соціального загалу.

Професійна мораль завжди залежить від моралі, яка панує у конкретному суспільстві. Моральна система суспільства має визначальний характер. Професійна мораль є конкретизацією загальних моральних принципів, норм, оціночних уявлень стосовно особливостей відповідного виду професійної діяльності. Вона виконує важливі завдання соціального управління, забезпечуючи реалізацію вимог загальноморальних принципів в умовах конкретної професійної діяльності, допомагає фахівцю правильно обрати правила поведінки в різних ситуаціях своєї професійної діяльності. З виникненням і поступовим становленням професійних об'єднань, груп, корпорацій виникає необхідність в регулюванні відносин між суб'єктами та суб'єктів з тими, кому вони надають професійні послуги. У будь-якій професійній моралі не може бути особливих моральних норм, які б не відповідали принципам загальної моралі, а то й обмежували її. Право, як відомо, не може бути аморальним. А якщо правова норма обмежує дії загальних моральних принципів (наприклад, неприпустимість розголошення даних попереднього розслідування, адвокатська таємниця тощо), то це не привід для сумнівів з позицій загальних принципів моралі. В українському суспільстві спостерігається тісний взаємозв'язок права і моралі, їх взаємне зближення та розширення сфери дій морального фактора.

Будь-яка професія покликана виконувати певні соціальні функції. У кожній професії виникають свої правила, суперечності та своєрідні шляхи їх розв'язання. Крім того, у професійну діяльність людина включається з її суб'єктивним, індивідуалізованим світом мислення, настанов, почуттів, переживань, оціночних уявлень, ідеалів тощо. А практична доцільність орієнтує на використання відповідних норм діяльності та поведінки. Це стає передумовою становлення і створення професійних статутів, кодексів.

Професійна мораль чи мораль професійної групи (спільноти) створюється й змінюється під впливом соціальних умов. Але за певних обставин може і нехтуватись. Це може статись і з моральними вимогами, наприклад, до суддівського корпусу, які проголошені у Кодексі професійної етики судді, вони інколи залишаються декларациєю, ширмою, метою якої є прикриття аморальних чи протиправних дій, вчинків. Такі дії стають в результаті поверхневого ставлення до своєї роботи, професійного самозадоволення, духовного зубожіння, душевного загрубіння деяких учасників правосуддя (судової діяльності) й приводять до деформацій їх морально-професійної свідомості. Дефіцит часу й перевантаження на роботі можуть призводити до морального цинізму і до так званого правового нігілізму, коли деякі процесуальні норми вважаються обтяжливою формальністю і не виконуються. Серед найбільш поширених деформацій морально-професійної свідомості суддів України вважаються скептицизм, підозрілість, упередженість, тенденційність, звинувачувальний чи виправдальний уклони, корпоративізм, кар'єризм, формалізм тощо.

Юристи взагалі, а учасники правосуддя зокрема, нерідко наділені великими владними повноваженнями, на них покладається обов'язок застосування закону для унеможливлення злочинної, протиправної діяльності. Це висуває до їх діяльності підвищені вимоги з боку суспільства й вимагає високої відповідальності за наслідки своїх дій, оскільки вони мають справу з живою людиною. Від їх порядності, чесності, справедливості, об'єктивності може залежати доля, майбутнє, а то й життя людини, її близьких, рідних тощо. Вони не вправі приймати рішення, яке диктується ззовні, суперечить їх переконанням, совісті.

Жодні кон'юнктурні інтереси не можуть слугувати їх виправданням. Закон України про судоустрій, Кодекс професійної етики судді, міжнародні стандарти судової етики орієнтують і вимагають приймати рішення відповідно до закону та власного переконання, стійкість до будь-яких сторонніх впливів, дотримання принципу рівності всіх перед законом, тлумачення будь-якого сумніву на користь підсудного, підозрюваного чи звинуваченого тощо. На жаль, не всі учасники правосуддя турбуються про належне функціонування судової системи України. Стосовно українських правників, як свідчить практика, вони все частіше стикаються з необхідністю морального вибору, чому надати перевагу: моральним цінностям професії, зароблянню швидких грошей чи телефонному праву тощо. Звільнення правників від самостійних моральних суджень схиляє їх до застосування неморальних засобів у практичній діяльності.

Дослідження з проблем судової етики започаткував в кінці XIX і на початку XX ст. А.Ф. Коні. У своїй роботі «Нравственные начала в уголовном процессе (Очерки судебной этики)» він обґрунтував необхідність дослідження не тільки судової техніки та судової практики, але і судової етики як вчення про застосування загальних вимог моралі до спеціальної професійної діяльності. Оскільки, які б не були гарні правила діяльності, вони можуть втратити свою силу й значущість у недосвідчених, грубих, недобросовісних руках. У таких випадках самий досконалий, справедливий, всебічно обґрунтований закон перетвориться в ніщо.

У радянський період протягом тривалого часу судова етика не була об'єктом наукових досліджень. У 60-ті роки XX ст. з'являються перші статті з судової етики, доклали зусиль у розробці цих проблем Л.Е. Ароцкер, А.Д. Бойков, Ю.М. Грошевой, А.Л. Лікас, М.С. Строгович та ін. Перше системне дослідження з судової етики у радянський період здійснили Г.Ф. Горський, Л.Д. Кокорев, Д.П. Котов й опублікували у монографії «Судебная этика. Некоторые проблемы нравственных начал советского уголовного процесса», Воронеж, 1973. У ній розглядаються основні поняття судової етики, її роль у кримінальному судочинстві, моральні засади попереднього розслідування й судового розгляду, особливості етики слідчого,

судді, прокурора і адвоката, і взагалі культури кримінального судочинства. У 1974 р. вийшла монографія «Проблемы судебной этики» за редакцією М.С. Строговича, у якій проаналізовано застосування загальних моральних норм у діяльності радянського суду, прокуратури, органів слідства, адвокатури, морального змісту кримінально-процесуальних законів, морально-припустимих прийомів застосування кримінального судочинства у розслідуванні і розв'язанні кримінальних справ.

У 80-90-ті роки ХХ ст. і на початку ХХІ ст. дослідження з юридичної етики розширилися, продовжилась розробка різних аспектів і проблем. У монографії «Профессиональная этика» (1983 р.) Є.Г. Федоренко особливу увагу приділив природі та сутності професійної моралі, етиці керівника, вченого, лікаря, педагога, судді, дипломата, актора. У 2012 р. побачив світ навчальний посібник «Прикладна етика», який підготували вчені-викладачі кафедри етики, естетики та культурології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У ньому зосереджується увага на імперативно-ціннісних змістах конкретних професійних відносин: біоетиці, екологічній, економічній, політичній етиці, тобто етиці сфер політики і бізнесу та етиці юриста і соціолога. Кобліков О.С., Лозовой В.О., Максимов Л.Г., Максимова Л.Є., Петришин О.В., Фіолевський Д.П., Халіулїна В.П. та ін. розглядали загальні проблеми юридичної етики. Вийшло багато праць з етики працівників органів внутрішніх справ (Бандурки О.М., Бражника С.І., Булденко К.А., Дубова Г.В., Ібрагімова М.Н., Кукушкіна В.М., Мехед Т.Г., Опалева А.В., Сливки С.С., Щеглова А.В. та ін.). Барщевський М.Ю. досліджував проблеми адвокатської етики. Питання судової етики розглянуті у монографіях і посібниках А. Барака, О.Ф. Закомлістова, Л.Д. Кокорева, Д.П. Котова, В.В. Леоненко, Р. Токарчика, Л.С. Халдєєва та ін. У багатьох країнах світу, як свідчить Р. Токарчик, ведуться дослідження з юридичної етики, зокрема у США, Великобританії, Італії, Ізраїлі, Канаді, Німеччині, Нідерландах, Польщі, Росії тощо. Особливо активно наукові пошуки почали здійснюватися в кінці ХХ і на початку ХХІ ст.

Аналіз норм кримінально-процесуального кодексу України свідчить про наявність у них моральних засад, а найбільш важливі та суттєві наповнились моральним змістом або переросли із моральних у правові. Розви-

ток судової етики пов'язаний, з одного боку, з пошуком особливих моральних норм, з іншого – впровадженням загальних моральних принципів у судочинство з урахуванням його особливостей. Судова етика має базуватись на моральних засадах матеріального і процесуального права, обґрунтуванні загальних вимог щодо морально-службового обов'язку осіб, що займаються судовою і пов'язаною з нею діяльністю, професійно важливих моральних якостей слідчих, суддів, прокурорів, адвокатів, експертів тощо, їх виховання та самовиховання, моральної культури судочинства. Судова етика покликана пояснювати моральну значущість тих чи інших дій, мотивів, особистісних якостей слідчих, суддів, прокурорів, адвокатів та інших учасників кримінального та цивільного процесів, деформацій моральної свідомості особистостей.

Базовим принципом судової етики був і залишається принцип гуманізму, де людина сприймається як вища цінність. Конституція України, ст. 3 орієнтує на проблему гуманності в усіх випадках, в тому числі і стосовно осіб (громадян), що притягуються до кримінальної відповідальності. У Кодексах професійної етики юристів взагалі і, зокрема, суддів, нотаріусів, адвокатів прописані настанови професійної діяльності на основі принципу гуманності та конструктивного, морального спілкування. Гуманістичні засади спілкування орієнтують суб'єктів на повагу честі і гідності людини як вищої цінності, що зафіксовано у статті 3 Конституції України. Ця ціннісна настанова є трансформацією відомого категоричного імперативу І. Канта завжди ставитись до людини як мети і ні за яких обставин як засобу. Тому для суддів в усі часи були важливі такі моральні цінності як порядність, незалежність, неупередженість, інтегральність, рівність, компетентність, відповідальність тощо. Практика свідчить, на жаль, що деякі слідчі, прокурори, судді демонструють черствість та бездушність, підозрілість, недовіру та упередженість по відношенню до обвинувачених. Повага до людини, оптимістична гіпотеза щодо її оцінки, не значить примирення до її недоліків. Стосовно обвинуваченого гуманізм проявляється у справедливому покаранні. Гуманне ставлення учасників досудового і судового розслідування до обвинувачених потребує, як писав А.Ф. Коні, «істинного і широкого людинолюбства у суді, далекого і від

механічної нівеліровки окремих індивідуальностей, і від черствості прийомів, і від чуждїй (сторонній) істинній доброті дряблості волі у захисті суспільного правопорядку» [5, с. 34]. І слідчі, і судді, і прокурори, і адвокати повинні ставитись до потерпілих і свідків гуманно, морально ощадливо, за допомогою конструктивного, морального спілкування.

Для кримінального судочинства важливе значення має боротьба з кримінальною злочинністю, корупцією, на основі принципу справедливості. Справедливість у правовому полі означає законність, обґрунтованість, істинність у розслідуванні й прийнятті судових рішень. Дотримання принципів і норм Конституції України, процесуального права є професійним і моральним обов'язком усіх учасників судочинства. У ході досудового слідства і судового розгляду можуть виникати моральні конфлікти між суспільними і особистісними інтересами. Вони мають розв'язуватись на основі принципів гуманізму, справедливості, об'єктивності, добропорядності, спрямованості до істини.

Моральні вимоги до слідчих, прокурорів, адвокатів, суддів базуються на глибокій повазі до законів, вірності духу і літері закону, стійкості та непіддатності сторонньому впливу, самостійності у судженнях та пильності. Вони повинні бути вимогливими до себе і людей, чесні й непідкупні, скромні й ввічливі, мужні та рішучі, працелюбні, тактовні, коректні, зібрані, холонокровні, спокійні, максимально стримані у ставленні до будь-якої людини (чи то злочинця, чи то скандаліста, чи то потерпілого, чи то свідка, чи то жінки, чоловіка, підлітка, людини похилого віку тощо). Тобто вміти стримувати себе при емоційній чи інтелектуальній напрузі, гніві до учасників судового розгляду. Оскільки неприпустимі зриви, погрози, обман, грубість, брехня, якими б благими намірами й причинами вони не пояснювались. Почуття обов'язку та відповідальності має бути важливою складовою світогляду слідчого, прокурора, адвоката, судді.

Надійним орієнтиром для українського юридичного загалу та учасників українського правосуддя є напрацювання світового юридичного співтовариства, що узагальнені й оприлюднені в працях Голови Верховного суду Ізраїлю Аарона Барака «Судейское усмотрение» (1999); польського дослідника Рома-

на Токарчика «Юридична етика» (2009), у якій аналізується досвід багатьох країн світу; російського правознавця Халдєєва Л.С. «Судья в уголовном процессе» (2000) та ін., де привернута увага до сучасних проблем юридичної етики і конструктивного, морального спілкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аболіна Т.Г., Нападиста В.Г., Рихлівська О.Д. та ін. Прикладна етика. Навч. посібн. / За ред. Панченко В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 392 с.
2. Барак А. Судейское усмотрение. – М.: Норма, 1999. – 376 с.
3. Закомлистов А.Ф. Судебная этика. – СПб: Юрид. центр пресс., 2002. – 258 с.
4. Кобликов А.С. Юридическая этика: учебник. – М.: Норма, 2009. – 166 с.
5. Кони А.Ф. Нравственные начала в уголовном процессе (Общие черты судебной этики) / Собр. соч. в 8 т. – Т. 4. – М.: Юридическая литература, 1967. – С. 33-69.
6. Кремень В.Г., Мазоренко Д.И., Заветный С.А., Пазынич С.Н., Пономарев А.С. Философия общения. Монография. – Х.: «Міськдрук», 2011. – 440 с.
7. Лозовой В.О. Юридична етика / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. – Т. 2. Філософія права. – Х.: Право, 2017. – С. 1097-1090.
8. Лозовой В.О., Петришин О.В. Професійна етика юриста. – Х.: Право, 2004. – 176 с.
9. Пазиніч С.М., Ковтун В.І. Філософія художнього спілкування. Монографія. – Х., 2016. – 368 с.
10. Проблемы судебной этики / под ред. Строговича М.С. – М., 1974. – 272 с.
11. Токарчик Роман. Юридична етика: пер. з пол. – Вид. 3-е, випр. – К.: Таксон, 2009. – 356 с.
12. Федоренко Е.Г. Профессиональная этика. – К., 1983. – 216 с.
13. Фіолевський Д.П. Юридична етика: підручник. – К., Алерта, 2011. – 288 с.
14. Халдеев Л.С. Судья в уголовном процессе: практич. пособие. – М.: Юрайт, 2000. – 500 с.